خوجا ئەھمەد يەسەۋى

خوجا ئەھمەد يەسەۋى (1106ـ1166) بۈگۈنكى قازاقىستاننىڭ جەنۇبىغا تەۋە تۈركىستاننىڭ سايرام دېگەن يېرىدە تۇغۇلۇپ يەسى (ئۇنىڭ تەخەللۇسى دەل مۇشۇ يەر نامىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن) دە ۋاپات بولغان مەشھۇر شائىر ۋە سوفىزىمچى.ئۇنىڭ قەۋرىسى قويۇق ئىسلام بىناكارلىق ئەنئەنىسىنى ئۆزىدە نامايەن قىلغان بولۇپ ھازىر قازاقىستاننىڭ مۇھىم ساياھەت نۇقتىلىرىدىن بىرىدۇر....

1ـھاياتى

ئەھمەد يەسەۋي، بۈيۈك سەلجۇقىلار دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى شانلىق دەۋرلىرىدە ياشىغان بولۇپ ئۇ، «تۈركىستان پىرى، تۈركىستان خۇجىسى، ھەزرىتى سۇلتان، ئەۋلىيالار سۇلتانى، ئەۋلىيالار سەركىسى ۋە ئانادولۇنىڭ مەنئۋي پەتھ قىلغۇچىسى» دېگەندەك شەرەپلىك نام‍لارغا نائىل بولغان. ئۇ، تۈرك ئىسلام تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ساھەسىدە تەسىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن مۇتەسەۋۋۇپ، شائىر ۋە پەيلاسۇپلاردىن بىرى بولۇپ ئانادولۇ ۋە تۈركلەر ئارىسىدا ئىسلامىيەت بىلەن تۈرك تىلىنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشى ۋە كېڭىيىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان زاتتۇر.

ئەھمەد يەسەۋي، قۇلمىزدىكى ماتېرىياللاغا ئاساسلانغاندا 1085ـ1095ـ يىللىرىدا يەنى ئونبىرىنچى ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا ئاھالىسى تۈرك ۋە غەيرى ئەرەپلەردىن تەركىپ تاپقان سايرامدا دۇنياغا كەلگەن. سايرام، قازاقىستاننىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان چىمكەنت شەھرىنىڭ شەرقىدىكى تارىم ئۆستەڭگە قۇيۇلىدىغان شەھيار دەرياسىنىڭ كىچىك بىر ئېقىمى بولغان قاراسۇ چايىدىكى بىر جاينىڭ ئىسمىدۇر. بىر قىسىم مەنبەلەردە ئەھمەد يەسەۋي يەسىدە

تۇغۇلغان دەپ قارالماقتا. يەسى ھازىرقى قازاقىستاننىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان تۈركىستان شەھرىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما بۇ يەسىدە تۇغۇلغان دېگەن قاراش توغرا ئەمەس.

ئەھمەد يەسەۋىينىڭ دادىسى ئىبسىل پەزىلەتلىك ئەۋلىيا كىشى بولۇپ نەسەبى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەگە تۇتىشىدۇ.سايرامدا مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيە ئەۋلاتلىرى «خوجا» دەپ ئاتالغانلىقى ئۈچۈن ئەھمەد يەسەۋىيمۇ «خوجا ئەھمەد يەۋەسىي ۋە قۇل خوجا ئەھمەد يەسەۋىي» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.

ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ئانىسى شەيخ ئىبراھىمنىڭ ئۇرۇن باسارلىرىدىن بىرى بولغان مۇسا شەيخنىڭ قىزى ئائىشە خاتۇندۇر. كىچىك ياشتا ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ قالغان ئەھەد يەسەۋىي، يەتتە ياشتىن باشلاپ ھەدىسى جەۋھەر شاھنازنىڭ تەربىيسىدە ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. بىر قىسىم مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا جەۋھەر شاھناز نامەلۇم بىر سەۋەب بىلەن ئىنىسىنى ئېلىپ سايرامدىن ئايرىلغان ۋە يەسىگە كېلىپ ماكانلاشقان.

ئەھمەد يەسەۋىي يەتتە ياشقىچە بولغان ئارلىقتىكى باشلانغۇچ تەھسىلىنى دادىسىدىن ئالغان. تەزكىرىلەرگە ئاساسلانغاندا كىچىك ياشتا خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆھبەت ۋە ئىرشادلىرىغا نائىل بولغان. يەسىدە ئارسلان باباغا شاگىرت بولۇپ تەھسىلىنى داۋاملاشتۇرغان. ئارسلان بابا يەسىدە مەشھۇر بىر زات بولۇپ خۇراسان مەلامەت تەرىقىتىنىڭ (مەلەمەتچىلىك-ئانسكلوپەدىيەدىن ئېلىندۇ) ۋەكىلى ئىدى. ھەتتا پىشقەدەم ساھابە بولغان ئارىسلان بابانىڭ يەسىگە كېلىپ ئەھمەد يەسەۋىينى تېپىشى ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئامانىتى بولغان خورمىنى ئەھمەد يەسەۋىيگە بىرىشى ۋە تەربىيلەپ يېتىشتۈرۈشى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەنىۋىي بىر ئىشارىتىگە تايانماقتا ئىدى.

بۇ ھەقتىكى تەزكىرىلەرگە قارىغاندا بىر ئۇرۇشتا يەيدىغان ھېچ نەرسىسى قالمىغان ساھابىلەرنىڭ تەلىپى بويىچە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئالللاھتائالاغا دۇئا قىلىدۇ. بۇ دۇئادىن كېيىن پەرىشتە جەبرائىل جەننەتتىن بىر تەخسە خورمىنى ئېلىپ چۈشىدۇ. ساھابىلەر خورمىدىن بىرتالدىن ئېلىپ يەيدۇ. بۇ ئارلىقتا بىرتال خورما يەرگە چۈشۈپ كېتىدۇ، بۇنى كۆرگەن جەبرائىل: يەرگە چۈشۈپ كەتكەن خورما مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈممىتىدىن چىقىدىغان ئەھمەد ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ نېسۋىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ.پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بۇ خورمىنى

ساھابىلەردىن بىرىگە ئامانەت قويماقچى بولغاندا ساھابىلەر ئىچىدىن ئارسلان بابا ئىسىملىك بىرسى بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ھەزرىتى پەيغەمبەر بۇ خورمىنى مۇبارەك قولى بىلەن ئارسلان بابانىڭ تامغىقىدا ئۇرۇنلاشتۇرۇپ ئەھمەدنى قەيەردە، قانداق تاپىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ ۋە ئەھمەدنى تەربىيلەپ يېتىشتۈرۈش ۋەزىپىسىنمۇ ئارسلان باباغا تاپشۇرۇدۇ. ئارسلان بابا نەچچە يۈز يىل ئەھمەدنى ئىزدەشكە كىرىشىدۇ. ئىشارەتلەرگە ئاساسەن يەسىگە كېلىدۇ ۋە يەسىدە ئىزدەپ يۈرۈپ بىر توپ باللار بىلەن ئويناۋاتقان ئەھمەدنى تاپىدۇ.ئارسلان بابا خورمىنىڭ گىپىنى چىقارماستىن ئەھمەد ئامانىتىنى بىرۋېتىشنى ئېيتىدۇ. ئارسلان بابا بەشيۈزيىل تامغىقىدا ساقلاپ يۈرگەن خورمىنى ئاغزىدىن چىقىرىپ ئىگىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ئارسلان بابا ئەھمەدنى تەربىيلەپ يېتىشتۈرۈشكە باشلايدۇ ۋە ئاخىرى ئەھمەد مەنىۋىي كامالەت دەرىجىسىگە يېتىدۇ. شۆھرىتى تەرەپ-تەرەپكە تارقايدۇ. ئارسلان بابا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئەھمەد يەسەۋىي زامانىدىكى مەشھۇر ئىلىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان بۇخاراغا بارىدۇ. بۇخارا بۇ دەۋردە قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيتى ئاستىدا ئىدى. مەزھىپى ھەنەپى بولغان ئەلى بورھان ئىسىملىك باي بىر ئائىلە بۇخارادا سىياسى نۇپۇزغا ئىگە ئىدى. تۈركىستاننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن مىڭلارچە تالىپ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن بۇخاراغا كېلەتتى. ئەھمەد يەسەۋىي بۇ يەردە 1110\504-ياكى 1124\518-يىللىرى ئۆز دەۋرىدىكى داڭدار ئالىم ۋە مۇتەسەۋۋىپلەردىن شەيخ يۈسۈف ئەل ھەمەدانىي(1140\535) ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئابدۇللاھ بەرقىي(بەراقىي) ۋە شەيخ ھەسەن ئەنداقىيلارنىڭ ئۆچىنچى ئۇرۇنباسارى سۈپىتى بىلەن ئىرشاد ماقامىغا ئولتۇرۇدۇ. ئەمما بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن شەيخنىڭ بىر ئىشارىتى سەۋەبىدىن ماقامىنى شەيخ ئابدۇلخالىق ئەل گۇجدۇۋانىغا ئۆتۈنۈپ بېرىپ يەسىگە قايتىدۇ.بۇ مەزگىلدە ئاتمىش ياشلارغا كىرىپ قالغان ئەھمەد يەسەۋىي ۋاپات بولغانغا قەدەر ئىرشاد پائالىيەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. ئۇنىڭ بۇ شەھەردە تاكى ۋاپات بولغانغا قەدەر كۆچلۈك بىر تەسەۋۋۇپ ئىدىيسىنى قالدۇرۇپ كەتكەنلىكى مەلۇمدۇر.

كۆپ قىسىم مەنبەلەرگە ئاساسەن 562-1166\563-1167-يىلى ۋاپات بولغان ئەھمەد يەسەۋىي 63 ياشتىن كېيىنكى ئۆمرىنى تەسەۋۋۇپ ئەنئەنىسى بويىچە ھويلىسىدىكى كىچىك بىر ھوجرىسىغا قېزىلغان يەردە ئىتىكاپ بىلەن

ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭ بۇ ئىشىغا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ يولىدا چىڭ تۇرغانلىقى دەپ چۈشەنچە بىرىلىدۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام 63 يېشىدا ۋاپات بولغان. بۇ سەۋەپتىن ئەھمەد يەسەۋىي ئۇچۇن بۇ ياشتىن كېيىن يەر يۈزىدە ياشاش سۈننەتكە خىلاپ دەپ قارالغان.

ئەھمەد يەسەۋىينىڭ قانچە ياشتا ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدىكى ھەر خىل قاراشلار دىققىتىمىزنى تارتىدۇ.بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ئۇنىڭ 63 ياشتا ۋاپات بولغانلىقىنى قۇبۇل قىلىدۇ. يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار بولسا ئۇنى 73، 85، 120 ۋە ياكى 125 ياشتا ۋاپات بولغان دەپ قارايدۇ.

تېمۇرنىڭ بۇيرۇقى 789\1396 بىلەن ياسىلىشقا باشلىغان ئەھمەد يەسەۋىي مەقبەرىسى ئەينى زاماندا بىر مەسجىد ۋە دەرگاھ بىلەن بىرلىكتە باشقا بىنالار بىلەن قوشۇلۇپ بىر قانچە يىل ئىچىدە پۈتكۈزۈلگەن. سوۋىت ئىتتىپاقى دەۋرىدىمۇ تۈركىستاننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن زىيارەت قىلىنىپ تۇرغان بۇ مەقبەرە 1990-يىلى تۈركىيە بىلەن قازاقىستان ئارىسىدا ئېلىپ بىرىلغان بىر كېلىشىم بويىچە 1992-يىلى ئەسلى تارىخى ۋە مىمارچىلىق ئۇسلۇبى ساقلاپ قېلىنغان ئاساستا رېمونىت قىلىنىشقا باشلىغان. 2000-يىلى 9- ئايدا پۈتۈپ رەسمى ئېچىۋېتىلگەن.

قولىمىزدىكى ماتىرىياللارغا قارىغاندا ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ئىبراھىم ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ ئۇ ھايات ۋاختىدا ئوغلىنىڭ ۋاپات بولغانلىقى مەلۇم. ئەھمەد يەسەۋىينىڭ بۇ ئوغلىدىن باشقا جەۋھەر شاھناز ۋە جەۋھەر خۇشناز ئىسىملىك ئىككى قىزى بار بولۇپ ئۇنىڭ نەسەبى قىزى جەۋھەر شاھناز ئارقىلىق داۋاملاشقان. تۈركىستان، ماۋەرائۇننەھر، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى ۋە ئانادولۇدا نەسەبى ئەھمەد يەسەۋىيگە تۇتىشىدىغانلىقىنى داۋا قىلغان نۇرغۇن مەشھۇر زاتلار ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان.بۇلاردىن بىر قانچىسى؛ سەمەرقەنتلىك شەيخ زەكەرىيا، ئۇسكۇپلۇك شائىر ئاتا ۋە ئەۋلىيا چەلەبىيلەردۇر.

2-ئەسەرلىرى

ئەھمەد يەسەۋىينىڭ «دىۋانى ھېكمەت» ۋە «پېقىرنامە» ناملىق ئەسەرلىرى بار.

دىۋانى ھېكمەت، ئەھمەد يەسەۋىينىڭ بەشتىن ئونبەش كۈپلىتتقىچە ئالماشتۇرۇلۇپ يېزىلغان رۇبائىيلاردىن ئىبارەت بولۇپ «ھېكمەت»دەپ ئاتالغان دىنى، تەسەۋۋۇپ ۋە دىداكتىك ماھىيىتىدىكى نەزملەردىن توپلانغان بىر ئەسەردۇر.دىۋانى ھېكمەتنىڭ يازما ۋە باسما نۇسخىلىرىدىكى ھېكمەتلەرنىڭ سانىدا بىر قىسىم ئوخشىماسلىقلار مەۋجۇت. زامانىمىزغىچە رەتكە تۇرغۇزۇلغان يەسەۋىيگە ئائىت ھېكمەتلەرنىڭ سانى ئىككى يۈز ئەللىك بولۇپ بۇ سەۋەپتىن ھېكمەتلەرنىڭ بىرىدىكى «تۆتمىڭ تۆتيۈز ھېكمەت بايان قىلدىم» دېگەن ئىپادە پەقەت بىر رىۋايەتتىن ئىبارەتتۇر.

ھېكمەتلەرنى يەسەۋىينىڭ يېنىدىكى دەرۋىشلەر يېزىپ قالدۇرغان ۋە يەسەۋي دەرۋىشلىرىنىڭ ئېغىزىدىن ئەڭ يىراق تۈرك يۇرتلىرىغىچە يېتىپ بارغان. بۇنىڭ بىلەن بىللە دىۋانى ھېكمەتنىڭ نۇسخىلىردا مەزمۇنى ۋە تىلىدا مۇھىم پەرىقلەرنىڭ بولۇشى، ئەسەردىكى بارلىق ھېكمەتلەرنىڭ ئەھمەد يەسەۋىيگىلا ئائىت ئەمەس بەلكى بىر قىسمىنىڭ، مۇرىتلىرى ۋە باشقا سۇپى شائىرلارنىڭ نەزملىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە.ھەتتا فۇئاد كۆپرۈلۈ، قولىمىزدىكى دىۋان ھېكمەت ئىسمىلىك ئوخشاش ئەسەرنىڭ باشقا بىر يەسەۋي دەرۋىشى ياكى شەيخىگە ئائىت بولۇش ئېھتىماللىقى بارلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ دەپ قارايدۇ.قىسقىسى پۈتۈن ھېكمەتلەرنىڭ مەنبەسى ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ئېتىقادى، قاراشلىرى ۋە تەرىقىتىنىڭ ئاساسلىق پىرىنسىپلىرىغا تايانغان. بۇ سەۋەپتىن ھېكمەتلەر تۈركي مىللەتلەر ئارىسىدا بىر ئىدىيە بىرلىگىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھېكمەتلەرنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئىسلام دىنى، تۈركىستان تەسەۋۋۇپى ۋە يەسەۋىلىككە ئائىت ئاساسلاردىن تەشكىل تاپقان. بىر قىسىم ھېكمەتلەردە رىئال ئەخلاق ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى ئاقىستىپ قويغان تەرەپلەر ھەققىدىمۇ توختالغان.مۇناجات، نەئەت (پەيغەمبەر مەدھىيەسى) ۋە تۆت خەلىپىنى مەدھىيەلىگەن ھېكمەتلەردىن باشقا مەزمۇنلارغىمۇ يەر بەرگەن.بۇلار؛ ئىلاھى ئاشىق، ئاللاھنىڭ بىرلىك ۋە بارلىقى، مۇتلەق ئىرادىسى ۋە قۇدرىتى، پەيغەمبەر سۆيگۈسى، شەرىئەت، زۇھد ۋە تەقۋا، ئىسلام ئەخلاقى، قىيامەت، جەننەت ۋە دۇزاخ تەسۋىرلىرى، دۇنيا ۋە ساختا ئاشىقلار ئۈستىدىن شىكايەت، مۇتەسەۋۋۇپلارغا ئائىت قىسسىلەر، زىكىر ۋە خىلۋەتكە ئوخشاش يەسەۋىلىك ئەدەپ-ئەركانلىرىغا ئالاقىدار مەزمۇنلاردۇر.

دىۋانىي ھېكمەت ۋە ئەھمەد يەسەۋىينىڭ تىلى، قۇتادغۇبىلىك ۋە مەھمۇد كاشغىرىي تەرىپىدىن تۈركچىنىڭ ئەڭ يۈكسەك شەكلى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان «خاقانىيە تىلى»، يەنى قاراخانىيلار تۈركچىسى بولۇشى كېرەك.بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئېنىق ھۆكۈم چىقىرىش ئۈچۈن دىۋانى ھېكمەتنىڭ ئۇن ئىككىنچى ياكى ئون ئۈچىنچى ئەسىردە يېزىلغان نۇسخىلىرىغا ئېھتىياجىمىز بار.

دىۋانىي ھېكمەت دەسلەپ يازما نۇسخىلار ھالىتىدە يەنى قولدا كۆچۈرۈش ئارقىلىق، كېيىنكى دەۋرلەردە بولسا بېسىلىپ كۆپەيتىلگەن. دىۋانىي ھېكمەت قۇلىمىزدىكى ماتىرىياللارغا قارىغاندا ئۆتكەن ئىككى ئەسىر ئىچىدە تاشكەنتتە ئون يەتتە قېتىم، ئىستانبۇلدا توققۇز قېتىم، قازاندا بەش قېتىم، بۇخارا ۋە قاغاندا بىر قېتىمدىن بېسىلغان.سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن ئۆزبىكىستاندا كىرىل ھەرىپىدە ئىككى قېتىم نەشىر قىلىنغان. تۈركىيەدە كامال ئەرئاسلان، ھاياتى بىجە، يۈسۈف ئازمۇن ۋە ئەرخان سەزائىي توپلۇ تەرىپىدىن ئايرىم-ئايرىم ھالدا تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنىپ نەشىر قىلىنغان.

ئەھمەد يەسەۋىيگە نىسبەت بېرىلگەن پىقىرنامە، دىۋانىي ھېكمەتنىڭ تاشكەنت ۋە قازان باسمىلىرىنىڭ باش قىسمىدىكى بىر رىسالىدىن ئىبارەتتۇر.ئۆز ئالدىغا بىر ئەسەر ئەمەس بەلكى دىۋانى ھېكمەتنىڭ مۇقەددىمىسى ئورنىدىكى بۇ رىسالە تەسەۋۋۇپنىڭ مۇھىم ئاتالغۇلىرىدىن بىرسى بولغان «پىقىر»نىڭ ماھىيىتى ۋە ئەھمىيىتى، دەۋرىشلىكنىڭ ماھىيىتى ۋە مەرتىۋىلىرىنى بايان قىلىنغان بىر ئەسەردۇر.بۇ ئەسەردە شەرىئەتتە ئون، تەرىقەتتە ئون، مەرىپەتتە ئون ۋە ھەقىقەتتە ئون جەمى قىرىق دەرىجە بايان قىلىنغان.پىقىرلىقتا ئون دەرىجە، ئون نۇر ۋە ئون دەرىجە بىلەن بىللە ئالتە ئەدەپ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان.

پىقىرنامىنىڭ دىۋانىي ھېكمەتنىڭ باشقا يازما نۇسخىلىرىدا بولماسلىقى، بۇ ئەسەرنىڭ ئەھمەد يەسەۋىي تەرىپىدىن ئەمەس بەلكى كېيىنكى دەۋرلەردە يەسەۋىينىڭ ئىدىيىسىنى ئاسان قىلغان بىر يەسەۋىي دەرۋىشى تەرىپىدىن يېزىلىپ دىۋانغا كىرگۈزۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.پىقىرنامە كامال ئەرئاسلان تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان. بىر تەتقىقاتچى تەرىپىدىن ئەھمەد يەسەۋىينىڭ كېيىن تېپىلغان ئەسىرى دەپ قارالغان «رىسالە» ناملىق ئەسەركامال ئەرئاسلان تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان پىقىرنامىنىڭ ئۆزىدۇر.

3-ئەدىبىسى ۋە تەسىرلىرى

ئەھمەد يەسەۋىي ئىلىم تەھسىل قىلغان دەۋرلىرىدە بولسۇن ياكى يېتىشىپ چىقىپ خىزمەت بىلەن مەشغۇل بولغان دەۋرلەردە بولسۇن داۋاملىق ئىبادەت بىلەن ئۆتكەن بولۇپ تۇرمۇشىنى قۇشۇق ئۇيۇپ سېتىش بىلەن قامدىغان. ئۆزىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن ياشاشىنى تەشۇىق قىلىپ كەلگەن بۇ تەسەۋۋۇپ ئەھلى، مەنىۋىي ئىلىملەردە شۆھرەت قازىنىش بىلەن بىللە ھەنەفىي فىقھىشۇناسى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى نىزامىيە مەدرىسىسىدە دەرىس بەرگۈدەك ئىقتىدارغا ئىگە شەيىخ ئەل ھەمەدانىيدىن مەنىۋىي ۋە زاھىرىي ئىلىملارنى ئۆگەنگەن.

ئەھمەد يەسەۋىينىڭ يەسىدە ئىرشاد ئىشلىرىنى باشلىغان دەۋر، بىر تەرەپتىن بۈيۈك سەلجۇقىيلار سۇلتانى سەنجەر ۋاپات بولۇپ خارازملەر سىياسى جەھەتتە ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىشقا باشلىغان ۋە يەنە بىر تەرەپتىن تۈركىستاننىڭ يەتتەسۇ رايۇنلىرىدا ئىسلام دىنى ۋە تەسەۋۋۇپ ھەرىكەتلىرى كۈچىيىشكە باشلىغان بىر دەۋر ئىدى. ئۇستازىغا ئوخشاش ھەنەفىي فىقھىشۇناسى ۋە ئالىم بولۇپ يېتىشكەن ئەھمەد يەسەۋىي ئەرەپچە ۋە پارىسچە بىلەتتى. بۇ سەۋەپتىن تاشكەنت، سىر دەرياسى ۋە سەيھۇن دەرياسىنىڭ قارىشى قىرغاقلىرىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە ياشاۋاتقان كۆچمەن تۈركلەر ئارىسىدا شۆھرەت قازانغان.باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ئۇ تۈپراقلاردىكى ساددا خەلق ئاممىسىغا ئىلىم-مەرىپەت ئېلىپ بارغان. ئىلىم-مەرىپەت پائالىيەتلىرىدە چۈشۈنۈشلۈك زاغرا تىل قوللانغان.

ئەھمەد يەسەۋىي، ئەتراپىدىكى ئىنسانلارغا ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسى پىرىنسىپلىرىنى ۋە شەرىئەت-سۈننەت، تەسەۋۋۇپ ۋە خۇراسان مەلامىلىكى قاتارلىق ئۈچ ئاساسقا تايانغان يەسەۋىيلىكنىڭ ئەدەپ-ئەركانلىرىنى ھېكمەت نامى ئاستىدا ھەجە ۋەزنىنى قوللۇنۇپ نەزمى شەكىلدە ئاددىي تۈركچە بىلەن بايان قىلىپ چىققان. ھېكمەتلەر يەسەۋىي دەرۋىشلىرى ئارقىلىق ئىسلامىيەتنى تېخى قوبۇل قىلمىغان باشقا تۈركىي خەلقلەرغىمۇ تارقالغان.يەسەۋىينىڭ يېقىن ئەتراپىدا توقسان توققۇز مىڭ باشقا يىراق جايلاردا بولسا ئون ئىككى مىڭ مۇرىتى ۋە نۇرغۇن ئىزباسارلىرى بار ئىدى.

ئەھمەد يەسەۋىينىڭ تۈرك يۇرتلىرىدا كەم ئۇچرايدىغان مۇستەھكەم تەسىر قالدۇرىشىدا، ھېكمەتلىرى بىلەن بىللە يەنە پۈتۈن تۈرك دۇنياسىغا خىتاپ قىلغان مۇرىتلىرى بۈيۈك رول ئوينىغان.ھەتتا بۇ شەكىلدە پۈتۈن رايونلارغا ئورتاق بولغان بىر ئېتىقاد ۋە روھنى روياپقا چىقارغان. ئانادولۇدا نەچچە ئەسىردىن بىرى ياشاپ كەلگەن ۋە مۇسۇلمان بولمىغان قىپچاق، ئوغۇز تۈركلىرى يەسەۋىي دەرۋىشلىرىنىڭ تۈرتكىسىدە مۇسۇلمان بولغان.

ئەھمەد يەسەۋىي بىر مۇرشىد ۋە تەربىيچى سۈپىتى بىلەن يۇقاردا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ئەتراپىدىكى ئىنسانلارغا ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسى ۋە ھۆكۈملىرى بىلەن بىللە تەسەۋۋۇپ ئېتىقادلىرىنى ۋە تەرىقەتنىڭ ئەدەپ-ئەركانلىرىنى تەلىم بەرگەن.

ئەھمەد يەسەۋىي- ھاياتى، ئەسەرلىرى، ئىدىيسى ۋە تەسىرى

پروفىسسۇر، دوكتور ئەھمەد تۇران يۆكسەل (تۈركىيە سەلجۇق ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلاھىيات فاكۇلتىتى ئىسلام تارىخى بۆلۈمىدە)

تۆركچىدىن ئابدۇقاھار ئابدۇۋارىس مەھزۇن تەرجىمىسى

1-ھاياتى ئەھمەد يەسەۋىي، بۈيۈك سەلجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى شانلىق دەۋرلىرىدە ياشىغان بولۇپ، ئۇ، «تۈركىستان پىرى، تۈركىستان خۇجىسى، ھەزرىتى سۇلتان، ئەۋلىيالار سۇلتانى، ئەۋلىيالار سەركىسى ۋە ئانادولۇنىڭ مەنىۋي پەتھ قىلغۇچىسى» دېگەندەك شەرەپلىك ناملارغا نائىل بولغان. ئۇ، تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئىسلام تارىخى ۋە مەدەنىيتى ساھەسىدە تەسىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن مۇتەسەۋۋۇپ، شائىر ۋە پەيلاسوپلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئانادولۇ ۋە تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئىسلامىيەت بىلەن تۈركىي تىللىرىنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرىشى ۋە كېڭىيىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان زاتتۇر. ئەھمەد يەسەۋىي، قولىمىزدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا 1085-1095-يىللىرىدا1 يەنى XI-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا 2 ئاھالىسى تۈركىي

خەلقلەر ۋە غەيرى ئەرەبلەردىن تەركىپ تاپقان سايرامدا دۇنياغا كەلگەن. سايرام3 قازاقىستاننىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان چىمكەنت شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى تارىم ئۆستەڭگە قۇيۇلىدىغان شەھيار دەرياسىنىڭ كىچىك بىر ئېقىنى بولغان قاراسۇ چايدىكى بىر جاينىڭ ئىسمىدۇر. بىر قىسىم مەنبەلەردە ئەھمەد يەسەۋىي يەسىدە تۇغۇلغان دەپ قارالماقتا. يەسى ھازىرقى قازاقىستاننىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان تۈركىستان شەھرىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما يەسىدە تۇغۇلغان دېگەن قاراش تازا كۈچلۈك قاراش ئەمەس.4 ئەھمەد يەسەۋىينىڭ دادىسى ئېسىل پەزىلەتلىك ئەۋلىيا كىشى بولۇپ، نەسەبى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەگە تۇتىشىدۇ.سايرامدا مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيە ئەۋلاتلىرى «خوجا» دەپ ئاتالغانلىقى ئۈچۈن ئەھمەد يەسەۋىيمۇ «خوجا ئەھمەد يەسەۋىي ۋە قۇل خوجا ئەھمەد يەسەۋىي» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.5 ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ئانىسى شەيخ ئىبراھىمنىڭ ئۇرۇن باسارلىرىدىن بىرى بولغان مۇسا شەيخنىڭ قىزى ئائىشە خاتۇندۇر6. ئاتا-ئانىسىدىن كىچىك ياشتا ئايرىلىپ قالغان ئەھمەد يەسەۋىي يەتتە ياشتىن باشلاپ ھەدىسى جەۋھەر شاھنازنىڭ تەربىيىسىدە ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. بىر قىسىم مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، جەۋھەر شاھناز نامەلۇم بىر سەۋەب بىلەن ئىنىسىنى ئېلىپ سايرامدىن ئايرىلغان ۋە يەسىگە كېلىپ ماكانلاشقان.7 ئەھمەد يەسەۋىي يەتتە ياشقىچە باشلانغۇچ تەھسىلىنى دادىسىدىن ئالغان. تەزكىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇ كىچىك يېشىدىن باشلاپلا خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆھبەت ۋە ئىرشادلىرىغا نائىل بولغان بولۇپ، يەسىدە ئارسلان باباغا شاگىرت بولۇپ تەھسىلىنى داۋاملاشتۇرغان. ئارسلان بابا يەسىدە مەشھۇر زات بولۇپ، خۇراسان مەلامەت ئېقىمى (خۇراساندا پەيدا بولغان مالامەت ئىدىدىيىسىگە ئىگە تەسەۋۋۇپ ئېقىمى-ت)نىڭ ۋەكىلى ئىدى.8 ھەتتا پىشقەدەم ساھابە بولغان ئارسلان بابانىڭ يەسىگە كېلىپ ئەھمەد يەسەۋىينى تېپىشى ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئامانىتى بولغان خورمىنى ئەھمەد يەسەۋىيگە بېرىشى ھەمدە ئۇنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن بولغان مەنىۋىي بىر ئىشارەتكە ئاساسلانماقتا ئىدى.9 بۇ ھەقتىكى تەزكىرىلەرگە قارىغىنىمىزدا، بىر قىتىملىق ئۇرۇشتا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يەيدىغان ھېچ نەرسىسى قالمىغان ساھابىلەرنىڭ تەلىپى بويىچە ئاللاھتائالاغا دۇئا قىلىدۇ. بۇ دۇئادىن كېيىن پەرىشتە جەبرائىل جەننەتتىن بىر تەخسە خورمىنى ئېلىپ چۈشىدۇ. ساھابىلەر خورمىدىن بىرتالدىن ئېلىپ يەيدۇ.

بۇ چاغدا بىرتال خورما يەرگە چۈشۈپ كېتىدۇ، بۇنى كۆرگەن جەبرائىل يەرگە چۈشۈپ كەتكەن خورما مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇممەتلىرىدىن بىرى بولغان ئەھمەد ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ نېسىۋىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ.مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇ خورمىنى ساھابىلەردىن بىرىگە ئامانەت قويماقچى بولغاندا، ساھابىلەر ئىچىدىن ئارسلان بابا ئىسىملىك بىرسى بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇ خورمىنى ئۆز قولى بىلەن ئارسلان بابانىڭ تامغىقىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ئەھمەدنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى، ئۇنى قانداق تاپىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ ھەمدە ئەھمەدنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش ۋەزىپىسىنىمۇ ئارسلان باباغا تاپشۇرىدۇ. ئارسلان بابا نەچچە يۈز يىل ئەھمەدنى ئىزدەيدۇ. ئىشارەتلەرگە ئاساسەن يەسىگە كېلىدۇ ۋە يەسىدە بىر توپ بالىلار بىلەن ئويناۋاتقان ئەھمەدنى تاپىدۇ.ئارسلان بابا خورمىنىڭ گېپىنى چىقارماستا ئەھمەد ئارسلان باباغا ئامانىتىنى بېرىشنى ئېيتىدۇ. ئارسلان بابا بەشيۈز يىلغا يېقىن تامغىقىدا ساقلاپ يۈرگەن خورمىنى ئاغزىدىن چىقىرىپ ئىگىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ئارسلان بابا ئەھمەدنى تەربىيىلەشكە باشلايدۇ شۇنىڭ بىلەن ئەھمەد ئاخىرى مەنىۋىي كامالەت دەرىجىسىگە يېتىپ شۆھرىتى تەرەپ-تەرەپكە تارايدۇ.10 ئارسلان بابا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئەھمەد يەسەۋىي ئۆز زامانىدىكى مەشھۇر ئىلىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان بۇخاراغا بارىدۇ.بۇخارا بۇ دەۋىردە قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى. بۇخارادا مەزھىپى ھەنەفىي بولغان ئەلى بورھان ئىسىملىك باي بىر ئائىلە سىياسى نۇپۇزغا ئىگە ئىدى. تۈركىستاننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن مىڭلارچە تالىپ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن بۇخاراغا كېلەتتى.11 ئەھمەد يەسەۋىي بۇ يەردە 504\1110 -يىلى 12 ياكى 518\1124-يىللىرى 13 ئۆز دەۋرىدىكى داڭلىق ئالىم ۋە مۇتەسەۋۋىپلەردىن شەيخ يۈسۈف ئەل ھەمەدانىي(535\1140)، ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئابدۇللاھ بەرقىي(بەراقىي) ۋە شەيخ ھەسەن ئەنداقىيلارنىڭ ئۈچىنچى ئورۇنباسارى سۈپىتىدە ئىرشاد ماقامىغا ئولتۇرىدۇ. ئەمما بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، شەيخنىڭ بىر ئىشارىتى سەۋەبلىك ماقامىنى شەيخ ئابدۇلخالىق ئەل غىجدىۋانىيغا ئۆتۈنۈپ بېرىپ يەسىگە قايتىدۇ.بۇ ۋاقىتتا ئاتمىش ياشلارغا كىرىپ قالغان ئەھمەد يەسەۋىي ۋاپات بولغانغا قەدەر ئىرشاد پائالىيەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ.14 ئۇنىڭ بۇ شەھەردە تاكى ۋاپات بولغانغا قەدەر كۈچلۈك بىر تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسىنى قالدۇرۇپ كەتكەنلىكى مەلۇمدۇر.15 كۆپ قىسىم

مەنبەلەرگە ئاساسەن 562ـ 1166\563ـ 1167ـ يىلى ۋاپات بولغان ئەھمەد يەسەۋىي 63 ياشتىن كېيىنكى ئۆمرىنى تەسەۋۋۇپ ئەنئەنىسى بويىچە هويلىسىدىكى كىچىك هوجرا ئاستىغا كولانغان گەمىدە ئىتىكاپ بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭ بۇ هەرىكىتىگە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ يولىدا چىڭ تۇرغانلىقى دەپ چۈشەنچە بېرىلىدۇ . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 63 يېشىدا ۋاپات بولغان. بۇ سەۋەپتىن ئەھمەد يەسەۋىي ئۆچۈن بۇ ياشتىن كېيىن يەر يۈزىدە ياشاش سۈننەتكە خىلاپ دەپ قارالغان.16 ئەھمەد يەسەۋىينىڭ قانچە ياشتا ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدىكى هەر خىل قاراشلار دىققىتىمىزنى تارتىدۇ.بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ئۇنىڭ 63 ياشتا ۋاپات بولغانلىقىنى قوبۇل قىلغان. يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار بولسا ئۇنى 73، 85، 120 ۋە ياكى 125 ياشتا ۋاپات بولغان دەپ قارىغان.17 ئەمىر تىمورنىڭ بۇيرۇقى 789\1396 بىلەن ياسىلىشقا باشلىغان ئەھمەد يەسەۋىي مەقبەرىسى، ئەينى زاماندا بىر مەسجىد ۋە بىر دەرگاھ بىلەن بىللە باشقا بىنالار بىلەن قوشۇلۇپ بىر قانچە يىل ئىچىدە پۈتكۈزۈلگەن.18 سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە تۈركىستاننىڭ هەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن مۇسۇلمانلار زىيارەت قىلىپ تۇرىدىغان بۇ مەقبەرە 1990ـ يىلى تۈركىيە بىلەن قازاقىستان ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان كېلىشىم بويىچە، 1992ـ يىلى ئەسلى تارىخى ۋە مىمارچىلىق ئۇسلۇبى ساقلاپ قېلىنغان ئاساستا رېمونت قىلىنىپ 2000ـ يىلى 9ـ ئايدا پۈتۈپ رەسمىي ئېچىۋېتىلگەن. قولىمىزدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ئىبراھىم ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ، ئەھمەد يەسەۋىي هايات ۋاقتىدا ئوغلىنىڭ ۋاپات بولغانلىقى مەلۇم. ئەھمەد يەسەۋىينىڭ بۇ ئوغلىدىن باشقا جەۋھەر شاھناز ۋە جەۋھەر خۇشناز ئىسىملىك ئىككى قىزى بار بولۇپ، ئۇنىڭ نەسەبى قىزى جەۋھەر شاھناز ئارقىلىق داۋاملاشقان. تۈركىستان، ماۋەرائۇننەھر، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى ۋە ئانادولۇدا نەسەبى ئەھمەد يەسەۋىيگە تۇتىشىدىغانلىقىنى دەۋا قىلغان نۇرغۇن مەشھۇر زاتلار ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان.بۇلاردىن بىر قانچىسى، سەمەرقەنتلىك شەيخ زەكەرىيا، ئۇسكۇپلۇك شائىر ئاتا ۋە ئەۋلىيا چەلەبىيلەردۇر.19

2ـ ئەسەرلىرى ئەھمەد يەسەۋىينىڭ «دىۋانى ھېكمەت» ۋە «پېقىرنامە» ناملىق ئەسەرلىرى بار. دىۋانى هېكمەت، ئەھمەد يەسەۋىينىڭ بەشتىن ئونبەش كۇبلىتقىچە ئالماشتۇرۇلۇپ يېزىلغان رۇبائىيلاردىن ئىبارەت بولۇپ، «ھېكمەت» دەپ ئاتالغان دىنىي، تەسەۋۋۇپ ۋە دىداكتىك ماھىيىتىدىكى نەزمىلەردىن

توپلانغان ئەسەردۇر.دىۋانى ھېكمەتنىڭ يازما ۋە باسما نۇسخىلىرىدىكى ھېكمەتلەرنىڭ سانىدا بىر قىسىم ئوخشىماسلىقلار مەۋجۇت. زامانىمىزغىچە رەتكە تۇرغۇزۇلغان يەسەۋىيگە ئائىت ھېكمەتلەرنىڭ سانى ئىككى يۈز ئەللىك بولۇپ، بۇ سەۋەپتىن ھېكمەتلەرنىڭ بىرىدىكى «تۆتمىڭ تۆتيۈز ھېكمەت بايان قىلدىم» دېگەن ئىپادە پەقەت بىر رىۋايەتتىن ئىبارەتتۇر.20 ھېكمەتلەر يەسەۋىينىڭ يېنىدىكى دەرۋىشلىرى تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان ھەمدە يەسەۋىي دەرۋىشلىرىنىڭ ئېغىزىدىن ئەڭ يىراقتىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ يۇرتلىرىغىچە يېتىپ بارغان.21 بۇنىڭ بىلەن بىللە دىۋانى ھېكمەتنىڭ نۇسخىلىرىدىكى مەزمۇن ۋە تىل جەھەتتىكى پەرىقلەر، ئەسەردىكى بارلىق ھېكمەتلەرنىڭ ئەھمەد يەسەۋىيگىلا ئائىت بولماستىن بەلكى بىر قىسمىنىڭ مۇرىتلىرى ۋە باشقا سۇپى شائىرلارنىڭ نەزمىلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. ھەتتا فۇئاد كۆپرۈلۈ، قولىمىزدىكى دىۋان ھېكمەت ئىسملىك ئوخشاش ئەسەرنىڭ باشقا بىر يەسەۋىي دەرۋىشى ياكى شەيخىگە ئائىت بولۇش ئېھتىماللىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ دەپ قارىغان.22 قىسقىسى، بارلىق ھېكمەتلەرنىڭ مەنبەسى ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ئېتىقادى، قاراشلىرى ۋە تەرىقىتىنىڭ ئاساسلىق پىرىنسىپلىرىغا تايانغان. بۇ سەۋەپتىن ھېكمەتلەر تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا بىرخىل ئىدىيە بىرلىگىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.23 ھېكمەتلەرنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئىسلام دىنى، تۈركىستان تەسەۋۋۇپى ۋە يەسەۋىيلىككە ئائىت ئاساسلاردىن تەركىب تاپقان. بىر قىسىم ھېكمەتلەردە رىئال ئەخلاق ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى ئارقىدا قالدۇرىدىغان ئامىللار ھەققىدىمۇ توختالغان. مۇناجات، نەئەت (پەيغەمبەر مەدھىيەسى) ۋە تۆت خەلىپىنى مەدھىيىلىگەن ھېكمەتلەردىن باشقا مەزمۇنلارغىمۇ يەر بېرىلگەن بولۇپ ئۇلار: ئىلاھىي ئىشىق، ئاللاھنىڭ بىرلىكى ۋە بارلىقى، مۇتلەق ئىرادىسى ۋە قۇدرىتى، پەيغەمبەر سۆيگۈسى، شەرىئەت، زۇھد ۋە تەقۋا، ئىسلام ئەخلاقى، قىيامەت، جەننەت ۋە دەۋزاخ تەسۋىرلىرى، دۇنيا ۋە ساختا ئاشىقلار ئۈستىدىن شىكايەت، مۇتەسەۋۋۇپلارغا ئائىت قىسسىلەر، زىكىر ۋە خىلۋەت قاتارلىق يەسەۋىيلىك ئەدەپ-ئەركانلىرىغا ئالاقىدار مەزمۇنلاردۇر.24 دىۋانى ھېكمەت ۋە ئەھمەد يەسەۋىينىڭ تىلى قۇتادغۇبىلىك ۋە مەھمۇد كاشغەرىي تەرىپىدىن تۈركچىنىڭ ئەڭ يۈكسەك شەكلى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان «خاقانىيە تىلى» يەنى قاراخانىيلار تۈركچىسى بولۇشى كېرەك. 25 بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئېنىق ھۆكۈم

چىقىرىش ئۈچۈن دىۋانى ھېكمەتنىڭ XII ـ ياكى XIII ـ ئەسىردە يېزىلغان نۇسخىلىرىغا ئېھتىياجىمىز بار. دىۋانى ھېكمەت دەسلەپ يازما نۇسخا ھالىتىدە يەنى، قولدا كۆچۈرۈش ئارقىلىق، كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە مەتبۇئەدە بېسىلىپ كۆپەيتىلگەن. دىۋانى ھېكمەت قولىمىزدىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا ئۆتكەن ئىككى ئەسىردە تاشكەنتتە ئون يەتتە قېتىم، ئىستانبۇلدا توققۇز قېتىم، قازاندا بەش قېتىم، بۇخارا بىر قېتىم، قاغاندا بىر قېتىم بېسىلغان.سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن، ئۆزبېكىستاندا كىرىل ھەرپىدە ئىككى قېتىم نەشر قىلىنغان.تۈركىيىدە كامال ئەرئاسلان، ھاياتى بىجە، يۇسۇف ئازمۇن26 ۋە ئەرخان سەزائىي توپلۇ27 تەرىپىدىن ئايرىم-ئايرىم ھالدا تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان. ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ئەسىرى دەپ قارالغان پېقىرنامە دىۋانى ھېكمەتنىڭ تاشكەنت ۋە قازان باسمىلىرىنىڭ باش قىسمىدىكى بىر رىسالىدىن ئىبارەتتۇر.ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئەسەر ھېسابلانمايدىغان بەلكى دىۋانى ھېكمەتنىڭ مۇقەددىمىسى ئورنىدىكى بۇ رىسالە تەسەۋۋۇپنىڭ مۇھىم ئاتالغۇلىرىدىن بىرسى بولغان «پېقىر»نىڭ ماھىيىتى ۋە ئەھمىيىتى، دەرۋىشلىكنىڭ ماھىيىتى ۋە مەرتىۋىلىرىنى بايان قىلغان ئەسەردۇر.بۇ ئەسەردە شەرىئەتتە ئون، تەرىقەتتە ئون، مەرىپەتتە ئون ۋە ھەقىقەتتە ئون بولۇپ جەمئىي قىرىق دەرىجە بايان قىلىنغان.پېقىرلىقتا ئون دەرىجە، ئون نۇر ۋە ئون دەرىجە بىلەن بىللە ئالتە ئەدەپ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. پېقىرنامىنىڭ دىۋان ھېكمەتنىڭ باشقا يازما نۇسخىلىرىدا بولماسلىقى، بۇ ئەسەرنىڭ ئەھمەد يەسەۋىي تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە يەسەۋىينىڭ ئىدىيىسىنى ئاساس قىلغان بىر يەسەۋىي دەرۋىشى تەرىپىدىن يېزىلىپ، دىۋانغا كىرگۈزۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.پېقىرنامە كامال ئەرئاسلان تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان28 بولۇپ نامەلۇم بىر تەتقىقاتچى تەرىپىدىن ئەھمەد يەسەۋىينىڭ كېيىن تېپىلغان ئەسىرى دەپ قارالغان «رىسالە» ناملىق ئەسەر29 كامال ئەرئاسلان تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان پېقىرنامىنىڭ دەل ئۆزىدۇر.

3ـ ئىدىيىسى ۋە تەسىرى

ئەھمەد يەسەۋىي ئىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان چاغلىرى ياكى كامالەتكە يېتىپ

خىزمەت بىلەن مەشغۇل بولغان دەۋرلەردە بولسۇن ھاياتىنى ئىزچىل ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزگەن. تۇرمۇشىنى قۇشۇق ئۇيۇپ سېتىپ قامدىغان.30 ئۆزىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن ياشاشنى تەرغىب قىلىپ كەلگەن بۇ تەسەۋۋۇپ ئەھلى، مەنىۋىي ئىلىملەردە شۆھرەت قازانغان. ھەنەفىي فىقھشۇناسى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى نىزامىيە مەدرىسىدە دەرس بېرىش ئىقتىدارىغا ئىگە شەيخ ئەل ھەمەدانىيدىن مەنىۋىي ۋە زاھىرىي ئىلىملارنى ئۆگەنگەن. ئەھمەد يەسەۋىينىڭ يەسىدە ئىرشاد ئىشلىرىنى باشلىغان دەۋر، بىر تەرەپتىن بۈيۈك سەلجۇقىيلار سۇلتانى سەنجەر ۋاپات بولۇپ، خارەزىملەر سىياسى جەھەتتە ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركىستاننىڭ يەتتەسۇ رايونلىرىدا ئىسلام دىنى ۋە تەسەۋۋۇپ ھەرىكەتلىرى كۈچىيىشكە باشلىغان دەۋر ئىدى. ئۇستازىغا ئوخشاش ھەنەفىي فىقھشۇناسى ۋە ئالىم بولۇپ يېتىشكەن ئەھمەد يەسەۋىي ئەرەپچە ۋە پارىسچە بىلەتتى. شۇ سەۋەپتىن تاشكەنت، سىر ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ قارشى قىرغىقىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە ياشايدىغان كۆچمەن تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا شۆھرەت قازانغان.31 باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ تۇپراقلاردىكى ساددا خەلق ئاما ئارىسىغا ئىلىم-مەرىپەت نۇرلىرىنى چاچقان.32 ئىلىم-مەرىپەت تارقىتىش پائالىيەتلىرىدە چۈشىنىشلىك زاغرا تىل قوللانغان. ئەھمەد يەسەۋىي، ئەتراپىدىكى ئىنسانلارغا ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسى پرىنسىپلىرىنى شەرىئەت-سۈننەت، تەسەۋۋۇپ ۋە خۇراسان مەلامىيلىكى(مەلامەت ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىدىغانلار بارلىققا كەلتۈرگەن تەسەۋۋۇپ ئېقىمى ۋە تەرىقەت-ت) قاتارلىق ئۈچ ئاساسقا تايانغان يەسەۋىيلىكنىڭ ئەدەپ-ئەركانلىرىنى ھېكمەت نامى ئاستىدا ھەجە ۋەزنىنى قوللۇنۇپ، نەزمى شەكىلدە ئاددىي، چۈشىنىشلىك قىلىپ تۈرك تىلى بىلەن بايان قىلىپ چىققان. ھېكمەتلەر يەسەۋىي دەرۋىشلىرى ئارقىلىق ئىسلامىيەتنى تېخى قوبۇل قىلمىغان باشقا تۈركىي خەلقلەرغىمۇ تارقالغان.33 يەسەۋىينىڭ يېقىن ئەتراپىدا توقسان توققۇز مىڭ باشقا يىراق جايلاردا ئون ئىككى مىڭ مۇرىتى ۋە نۇرغۇن ئىزباسارلىرى بار ئىدى.34 ئەھمەد يەسەۋىينىڭ تۈركىي خەلقلەر ياشاۋاتقان يۇرتلاردا مۇستەھكەم تەسىر قالدۇرىشىدا ھېكمەتلىرى بىلەن بىللە يەنە پۈتۈن تۈرك دۇنياسىغا خىتاپ قىلىدىغان مۇرىتلىرى بۈيۈك رول ئوينىغان.ھەتتا بۇ خىل شەكىلدە پۈتۈن رايونلارغا ئورتاق بولغان بىر ئېتىقاد ۋە روھنى روياپقا چىقارغان.35 ئانادولۇدا نەچچە ئەسىردىن بۇيان ياشاپ كەلگەن ۋە مۇسۇلمان بولمىغان قىپچاق، ئوغۇز تۈركلىرى يەسەۋىي

دەرۋىشلىرىنىڭ تۈركىستىدە مۇسۇلمان بولغان.36 ئەھمەد يەسەۋىي بىر مۇرشىد ۋە تەربىيىچى بولۇش سۈپىتى بىلەن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۆپچۆرىسىدىكى ئىنسانلارغا ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسى ۋە ھۆكۈملىرى بىلەن تەڭ تەسەۋۋۇپ ئىتىقادلىرى، تەرىقەتنىڭ ئەدەپ-ئەركانلىرىدىن تەلىم بەرگەن.ئۇ بۇ ئارقىلىق، ئەتىراپىدىكى ئىنسانلارنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئەزىزگۈدەك ئۈممەت قىلىپ يىتىشتۈرۈپ چىقىشنى ئاساسىي نىشان قىلغان.37 چۈنكى ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننەتلىرىگە مۇستەھكەم يېپىشقان، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا چەكسىز ھۆرمىتى ۋە مۇھەببىتى بار زات ئىدى.ئۇنىڭ قارىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئەزىزگۈدەك ئۈممەت بولۇش ئۈچۈن، ئاللاھنىڭ كىتابى ۋە پەيغەمبەرنىڭ سۈننىتى بويىچە ئىش قىلىش ۋە بۇ ئىككىسىگە مۇستەھكەم ئېسىلىش كېرەك.چۈنكى شەرىئەت بىلەن تەرىقەت بىر-بىرىدىن ئايرىم شەيئىلەر ئەمەس.ئىماننىڭ شاكىلى شەرىئەت، مېغىزى تەرىقەتتۇر. ئىنسان ھەقىقەتنى ئۆز ئالدىغا تاپالمايدۇ.بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بىر پىر(ئۇستاز)غا مۇھتاج بولىدۇ. پىرنىڭ رازىلىقىنى ئېلىش، ھەقنىڭ رازىلىقىغا ئېرىشىش دېمەكتۇر. بۇ نۇقتىدىن، ھەقىقىي پىر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدۇر. ئۇنىڭ قارىشىچە دۇنيانىڭ ئۆتكۈنچى ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئۇنىڭغا قايغۇرماسلىق، ئۇلۇغلۇقنىڭ ئاللاھتائالاغا خاس ئىكەنلىكىنى بىلىپ ھاكاۋۇرلۇق قىلماسلىق ۋە دۇنيا ئىقبالىغا ئىشەنمەسلىك، ئىنسانلارغا قارشى تۈرلۈك يولسىزلىقتىن ساقلىنىش ھەتتا ئۆلمەي تۇرۇپ ئۆلۈش كېرەك.38 ئەھمەت يەسەۋىي قۇرۇپ چىققان ۋە بىر تۈركىي خەلققە مەنسۇپ كىشى تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا تارقالغان، ئەينى زاماندا ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن مەشھۇر بولغان يەسەۋىيلىكتىن ئىبارەت بۇ تۇنجى تەرىقەت يۇقىرىدا كۆرسىتىلگىنىدەك شەرىئەت ۋە سۈننەت، تەسەۋۋۇپ ۋە خۇراسان مەلامىيلىكىدىن ئىبارەت ئۈچ ئاساسقا تايانماقتا. يەسەۋىيلىكنىڭ تۈپ يىلتىزىنى تەۋھىدنى ئاساس قىلغان تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسى، شەرىئەت ۋە سۈننەتكە شەرتسىز ئېسىلىش، رىيازەت ۋە مۇجاھەدە بىلەن خىلۋەت ۋە زىكىر تەشكىل قىلماقتا.39 بۇنىڭ بىلەن بىللە يەسەۋىيلىكنىڭ ئاساسىي ھۆكۈملىرى ئاللاھنى تونۇش، مۇتلەق سېخىيلىق، ھەقىقىي دۇرۇسلۇق، ئىستىغراق (ئۆزىنى يوقۇتۇش، غەرق بولۇش) شەكلى بىلەن ھاسىل بولغان ساغلام ئىلىم، ھەقنىڭ پۈتۈۋەتكەن رىزقىغا شەكسىز تەۋەككۈل قىلىش ۋە چوڭقۇر تەپەككۇرىدۇر.40 بۇ يەردە تۆۋەندىكى بىر نۇقتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش يەسەۋىيلىكنى توغرا چۈشىنىشتە مۇھىم

ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەھمەد يەسەۋىينىڭ مەلامەتچىلىك ئىدىيىسى، پاسسىپ ۋە قارىغۇلارچە ئىتائەت قىلىشنى مەخسەت قىلغان جانسىز ۋە دۇنيادىن كېچىدىغان تەۋەككۇلچىلىك قىلىش بولماستىن، ئەكسىچە مۇلايىملىقتىن قەتئىيلىككە قاراپ ماڭغان ئىنسان تەبىئىتىدىكى ئىرادە، تەپەككۇر كۈچى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلەرنى مۆتىدىل ۋە پايدىلىق سەۋىيەگە يەتكۈزۈش، بۇ ئارقىلىق ئېھتىياجلىق ساھەلەرگە مۇكەممەل خادىم تەربىيىلەپ دۇنياغا قارشى كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت تەۋەككۇلچىلىك قارىشىنى ئۈستۈن قىلىشتۇر.41 بۇ ئاساسلارغا دىققەت قىلىدىغان بولساق «يەسەۋىيلىك، تۈركىستاننىڭ شەرقىدىكى كىچىك بىر رايوندا ۋە سىرى دەريا بوستانلىقىدىكى ناھايىتى تار بىر دائىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۈرىۋاتقان شىيئەلىكنىڭ تەسىرىدە قېلىپ ئەسلى ماھىيىتىگە خىلاپ تۈسكە كىرىپ قالغان»42 دېگەن قاراشنى قوبۇل قىلالمايمىز.43 بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەھمەد يەسەۋىي ئەھلى سۈننەت ئېتىقادىغا مۇستەھكەم باغلانغانلىقى، شەرىئەتنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان تەرىقەت ئىدىيىسى، ھاياتىي كۈچكە تولغان ۋە ئىستىقامەت پەللىسىنى ئاساس قىلغان ھەقىقى مەلامىيلىكى ئارقىلىق ئەسلى يولىدىن چەتنىگەن خاتا چۈشەنچە ۋە ئېقىملارنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا تارقىلىشىنى توسۇپ قالغان. تۈركىستاننى ئازغۇن ئىدىيەلەر ئارىلاشمىغان، ساغلام ئىمان پەللىسىدە ساقلاپ كەلگەن.44 ئەھمەد يەسەۋىي سۆپى شائىر دېگەن نامغا ھەقىقىي لايىق زاتتۇر.45 ئۇ ئۆزىدىن كېيىن ياشاپ ئۆتكەن مەۋلانا جالالىددىن رۇمى ۋە يۇنۇس ئەمرەگە ئوخشاشلا ئىنسانىيەت دۇنياسىغا كەڭ بىر نۇقتىدىن قارايدۇ. ھەتتا بۇ نۇقتىدا ئۇلارغا تەسىر قىلغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقىمۇ بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە يەسەۋىي كامالەتكە يېتىش ئۈچۈن ھېچقانداق ئىنسانغا ئازار بەرمەسلىك كېرەك دەپ قارايدۇ. 46بۇ سەۋەپتىن ئىنسانلارنىڭ ھەم بەشەرىي ھەم مەنىۋىيىتىگە خىتاپ قىلىپ ئۇلارنى تەپەككۇر قىلىشقا ۋە ئۆزلىرىنى چۈشۈنۈشكە چاقىرغان. ئەھمەد يەسەۋىي شەكىلدە مىللىي، ئەمەلىيەتتە ئىسلامىي كىملىك بىلەن مەيدانغا چىقىپ، بۇ خىلدىكى پىكىر ۋە ئىش-پائالىيەتلىرى بىلەن ئۆز دەۋرىدىكى تېگىرقاپ قالغان خەلقنىڭ يول كۆرسەتكۈچىسى ۋە پېشۋاسىغا ئايلانغان.47 ئەھمەد يەسەۋىينىڭ تۇنجى ۋە مەشھۇر ئورۇنباسارى ئارسلان بابانىڭ ئوغلى مەنسۇر ئاتادۇر.(ۋاپاتى. 594\1197). مەنسۇر ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى ئابدۇلمەلىك ئاتا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى تاج ھاجى، (ۋاپاتى. 607\1210) چىققان. تاج ھاجى مەشھۇر زەنگى ئاتىنىڭ

دادىسىدۇر. يەسەۋىينىڭ ئىككىنچى ئورۇنباسارى خارەزىملىك سەئىد ئاتا. ئۈچىنچى ئورۇنباسارى سۇلايمان ئاتا (ۋاپاتى.582\1185) . تۆتىنچى ئورۇنباسارى ھاكىم ئاتادۇر. يەسەۋىييە زەنجىرى ھاكىم ئاتىدىن كېيىن، سۇلايمان ئاتا تەربىيىلىگەن مەشھۇر سۈپى زەنگى ئاتا ۋە ئۇنىڭ ئورۇنباسارلىرىدىن سەييىد ئاتا ۋە سەدىر ئاتا ئارقىلىق داۋاملىشىپ ماڭىدۇ.48 ئەھمەد يەسەۋىي ۋە يەسەۋىيلىك ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۈچ رايونغا تارقالغان ۋە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ئۇلار: قازاقىستان، ئۆزبەكىستان، تۈركمەنىستان ۋە تاجىكىستاننىڭ بىر قىسىم جايلىرى، ۋولگا ئەتراپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم رايونلىرى، ھىندىستان ۋە ئانادولۇ رايونىدىن ئىبارەت.49 ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ سىر دەريا بويلىرى، تاشكەنت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ماكانلاشقان يەسەۋىيلىك تەرىقىتى خارەزىم، بولۇپمۇ ماۋەرائۇننەھىردە كەڭ دائىرىدە تارقالغان. بۇنىڭ بىلەن بىللە، يەسەۋىيلىك تۈركىستاننىڭ غەربىي شىمال تۈزلەڭلىكلىرىدىن قىپچاق شىۋىسى قوللىنىلىدىغان ئىدىل ئورال رايونلىرىغىچە، خوراسان ۋە ئەزەربەيجانغىچە يېتىپ بارغان. تارىخى تەرەققىيات نەتىجىسىدە نەقشبەندىييە تەرىقىتى كەڭ دائىرىدە تارقالغان XV ـ ۋە XVI ـ ئەسىرلەرگىچە تۈركىستان ۋە خۇراساننىڭ ھەممە جايلىرىدا دېگۈدەك ھەتتا كەشمىر، كابىل، تەمەشۋار، ھىجاز، دىيارىبەكىر ۋە ئىستانبۇلدا يەسەۋىي دەرۋىشلىرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن ئىدى.50 يەسەۋىي تەرىقىتىنىڭ بۇ رايونلاردا تارقىلىشى، تۈركىستان ۋە ئانادولۇدا كېيىنكى دەۋىردە تەرەققى قىلغان نەقشبەندىييە، كۇبرەۋىييە، چىشتىييەگە ئوخشاش تەسەۋۋۇپنىڭ بۈيۈك ئېقىملىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.51 بۇلارنىڭ ئىچىدىن نەقشبەندىييە تەرىقىتىنىڭ ئەھمەد يەسەۋىي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى شاھى نەقشبەند يەنى مۇھەممەد باھائۇددىن بۇخارىينىڭ يەسەۋىي شەيخلىرىدىن قاسىم شەيخ ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ ھۆكۈمدارى خەلىل ئاتا بىلەن بىر مەزگىل بىرگە بولۇپ، ئۇلاردىن فەيز (ئىلھام) ئالغانلىقىغا تايانغان.52 نەقشبەندىيە تەرىقىتى شاھ نەقشبەندىيدىن كېيىن تۈركىستاندىكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا كېڭىيىپ يەسەۋىي تەرىقىتىنىڭ نۇپۇز دائىرىسىنى تارلاشتۇرۇپ قويغان.53 باشقا بىر قاراشقا ئاساسلانغىنىمىزدا ئەسلى مەنبەسىنى يەسەۋىيلىكتىن ئالغان نەقشبەندىيلىك ۋاقتىنىڭ ئۆتىشىگە ئەگىشىپ، مۇتەئەسسىپلىك ۋە شەكىلچىلىككە قېيىپ كىتىپ، يەسەۋىيلىكتىن ئايرىلىپ بىر تەرىقەت بولۇپ شەكىللەنگەن.54 يەسەۋىيلىكنىڭ ھىندىستان

رايونىدىكى تارقىلىشى ھەققىدە كۆپ مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. بىر قىسىم يەرلىك ۋە چەتئەللىك تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقاتلىرىدا يەسەۋىيلىكنىڭ ھىندىستان ۋە ھىندىي سۇپىيلىكىگە كۆرسەتكەن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك تەسىرلىرى تىلغان ئېلىنغان.تەتقىقاتلار ۋە قولىمىزدىكى ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغىنىمىزدا، مۇڭغۇل ئىستىلاسى باشلانغان دەۋرلەردە نۇرغۇنلىغان يەسەۋىي شەيخ ۋە دەرۋىشلىرى ھىندىستان رايۇننى تالىلىۋالغان. XIII-ئەسىردە كەشمىردىن باشلاپ ھىندىستاننىڭ ئىچكى قىسىملىرىغىچە سىڭىپ كىرگەن. پەقەت XIV- ئەسىردىن باشلاپ ھىندىستان سۇپىلىكىدە ئىران تەسىرى بىر قەدەر ئېغىرلاشقان.55 يەسەۋىيلىكنىڭ ئانادولۇدىكى تارقىلىش ئەھۋالىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، يەسەۋىيلىك مۇڭغۇل ئېستىلاسىدىن كېيىن، XIII- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ئونبەش يىلىدا ئانادولۇغا كىرگەن. چۈنكى بۇ دەۋردە ئانادولۇدىكى خەلقلەر ئىجتىمائىي، ئىقتىسادى ۋە سىياسى بۇھرانغا دۇچ كەلگەن ئىدى. يەنە كىلىپ ئانادولۇدا ئىسلام دىنى بىلەن خىرىستىئان دىنى ئوتتۇرسىدىكى نوپۇز كۆرىشى ۋە ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلار داۋاملىشىۋاتاتتى. مانا مۇشۇنداق شارائىتلار ئانادولۇنى تەسەۋۋۇپ ئېقىملىرى ماس كىلىدىغان يەرگە ئايلاندۇرۇپ قويغان.56 بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، يەسەۋىي دەرۋىشلىرىنىڭ خارەزىم، خۇراسان ۋە ئەزەربەيجان يوللىرى ئارقىلىق ئانادولۇغا كىرىشىنى، پاراسەتلىك ۋە كەڭ قۇرساق ئانادولۇ سەلجۇقىي سۇلتانلىرىنىڭ رولىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. يەسەۋىي ۋە ھەيدەرىي دەرۋىشلىرى ئارقىلىق ئانادولۇغا كىرگەن يەسەۋىيلىك - XIII ئەسىرگە كەلگەندە، قۇدبىددىن ھەيدەر ئىسىملىك بىر تۈرك شەيخى تەرىپىدىن يەسەۋىيلىك بىلەن قەلەندەرىيلىكنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق قۇرۇلۇپ ھەيدەرىيلىك تەرىپىدىن ئاسسىملاتسىيە قىلىنغان. XVI- ئەسىردە ھەيدەرىيلىكنىڭ ئورنىنى بەكتاشىيلىق ئېلىپ يەسەۋىيلىكنىڭ ۋەكىلى بولۇپ قالغان. بۈگۈنكى كۈندە يەسەۋىيلىكنىڭ ئەنئەنىلىرىنى ئانادولۇ ۋە بالقان رايۇنلىرىدا بەكتاشلىق جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.57 باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، يەسەۋىيلىك ئەنئەنىلىرىگە بەكتاشىيلىق ۋارىسلىق قىلماقتا.58 بۇ ھەقتىكى باشقا بىر قاراشقا ئاساسلانغىنىمىزدا، ئەسلى مەنبەسى يەسەۋىيلىك بولغان بەكتاشىيلىق ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئىباھىييە ۋە لاقەيتلىك (شەرتسىز ئەركىنلىك) كە قېيىپ كىتىش نەتىجىسىدە يەسەۋىيلىكتىن ئايرىلغان.59 يەسەۋىيلىك بىلەن بەكتاشىيلىق ئوتتۇرسىدىكى مۇناسىۋەتكە كەلسەك، ئەھمەد

يەسەۋىي بىلەن ھاجى بەكتاشى ۋەلى ئارىسىدىكى ۋاپات بولۇش ۋە تۇغۇلۇشتىكى ۋاقىت پەرقى ئەڭ ئاز بولغاندىمۇ ئەللىك يىلدىن يۈز يىللىغىچە بولىشى كېرەك ئىدى.لىكىن تەزكىرىلەردە ئىككىسىنىڭ زاماندىش ئىكەنلىكى خاتىرلەنگەن.ھەتتا ھاجى بەكتاشى ۋەلىنىڭ ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ئۇرۇنباسارى بولغانلىقى يېزىلغان. 60 ئەمەلىيەتنىڭ يۇقارقى قاراشقا ئوخشىمايدىغانلىقى ۋە ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ھاجى بەكتاشى ۋەلى ئۇستىدىكى تەسىرى قىل سىغمايدىغان ھەقىقەتتۇر. ئەمەلىيەتتە ۋىلايەتنامەلەردە ئەھمەد يەسەۋىگە كۆرسىتىلگەن ھۆرمەت ۋە مۇھەببەتنى باشقا ھىچقانداق يەردىن ئۇچرىتالمايمىز.بۇ كىتاپلاردا ئەھمەد يەسەۋىي ھەققىدە «توقسان توققۇز مىڭ تۈركىستان پىرىنىڭ ئۇلۇسى» ۋە «پىرلەرنىڭ پىرى» مەزمۇنىدىكى بايانلارنى ئۇچرىتىمىز. 61 بۇ ھەقتە ئەھمەد يەسەۋىينىڭ بەكتاشىلىق يولى ئارقىلىق يۇنۇس ئەمرەگىمۇ تەسىر قىلغانلىقىنى ئېيتالايمىز. ئەمما ئانادولۇدا تەرەققى قىلغان تەسەۋۋۇپ ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم شەخسلىرىدىن بىرى بولغان يۇنۇس ئەمرەنىڭ شەيخى تاپدۇك ئەمرەنىڭ بەكتاشىيلىق ئەنئەنىسىدە يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم.62 دېمىسىمۇ ئەھمەد يەسەۋىي، ھاجى بەكتاشى ۋەلى ۋە يۇنۇس ئەمرەدىكى «توّت ئىشىك، قىرىق ماقام»63 ۋە ھېكمەتلەر بىلەن يۇنۇس ئەمرە شېئىرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق64 بۇ تەسىرلەرنىڭ ئەڭ ياخشى دەلىلى بولالايدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھېكمەتلەر، يۇنۇس ئەمرەنىڭ ئاۋازى ئارقىلىق ئىلاھى (ھۆكمەت، دىننى ناخشا)لارغا ئايلىنىپ بىزگىچە يېتىپ كەلدى.65 مەيلى ئانادولۇدا بولسۇن، ياكى رۇمەلدە بولسۇن، ھاجى بەكتاشى ۋەلى ۋە يۇنۇس ئەمرەدىن باشقا يەسەۋىي دەرۋىشلىرىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى مەلۇمدۇر.مەشھۇر ئوسمانلىي سەيياھى ۋە ئەينى زاماندا نەسەبى ئەھمەد يەسەۋىگە تۇتىشىدىغان ئەۋلىيا چەلەبىينىڭ ساياھەتنامىسىدە كۆرسىتىلىشىچە يەسەۋىي تەرىقىتىدىكى مەشھۇر شەخسلەر يەنى يەسەۋىي دەرۋىشلىرى مۇنۇلاردۇر: شىرۋان نىيازئاباد شەھرىدە ئاۋشار بابا؛ بۇرسا شەھرىدە ئابدال مۇسا؛ قارادېڭىز بويلىرى، باتوۋادا ئاقيازىلى ئەزىز؛ بۇرسا شەھرىدە كىيىكلىك بابا؛ توكات شەھرىدە گاجگاج بۇۋا؛ ئىستانبۇل ئۇنكاپىدا خوراز بۇۋا؛ يوزگات شەھرىدە ئەمىر چىن ئوسمان؛ زىلەدە شەيخ نۇسرەت؛ مەرزىفۇندا شەيخ پىر بۇۋا؛ فىلىبە يولى ئاداتەپەدە كادەملى بابا ۋە رۇمەلى فەتھىنىڭ مەنىۋىي باشلامچىسى سارى سالتۇق.66 بۈگۈن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەسەۋىيلىك ـXIX ئەسىرنىڭ يېرىمىدىن كېيىن، لاچىلار نامى

ئاستىدا باشقا تۈسكە كىرىپ قالغان. ئەسلى يولىدىن چەتنىگەن لاچىلار 1870 ـ يىلى خۇقەند خانى تەرىپىدىن زىندىق ئېلان قىلىنىپ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان سانىۋار ئىسمىلىك يەسەۋىي شەيخى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئىدى. 1920 ـ يىلى لاچىلار ئىچىدىكى يەسەۋىي شەيخى ئەبۇ مۇتتەلىب گاتىبالدىۋ تەرىپىدىن چاچلىق ئىشانلار قۇرۇلغان.مەيلى لاچىلار بولسۇن ۋە مەيلى قىرغىز، ئۆزبېك ۋە تاجىكلاردىن ئەگەشكۈچىلىرى بولغان چاچلىق ئىشانلار بولسۇن ھازىرغىچە ئۆز مەۋجۇدىيىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە.67 ئەھمەد يەسەۋىي بىلەن ئۇنىڭ يولىغا ئەگەشكەن ۋە «ئالىپ ئەرەنلەر، خۇراسان ئەرەنلىرى، غازىيانى رۇم (رۇم غازىلىرى)، ئابدالانى رۇم (رۇم ئابداللىرى)» دېگەندەك ناملار بىلەن مەشھۇر غازى دەرۋىشلەر ئانادولۇ، شەرقى تراكىيا، بالقانلارنىڭ تۈركلىشىشى ۋە ئىسلاملىشىشىدا ناھايىتى زور رول ئوينىغان. مەدەنىيەت تارىخىمىزدا «كولونىزاتۇر تۈرك دەرۋىشلىرى» دېگەن نامدا تونۇلغان مەشھۇر كىشىلەر ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ئىدىيىسى بىلەن ھەرىكەت قىلىپ مەدەنىيىتىمىزنىڭ تۈپ ئاساسىنى ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىرى بىلەن مۇھاپىزەت ئاستىغا ئالغان. فەتھە قىلىنىشتىن بۇرۇنقى تۇپراقلاردا قۇرغان ۋە ئەينى زاماندا ئەسكەرلەرنىڭ ساقچىخانىسى ئورنىدىكى تەكىيخانىلار ئارقىلىق غەيرى مۇسۇلمانلارنى ئىسلام دىنى بىلەن ئۇچراشتۇرغان. بۇ خىل شەكىلدە فەتھەلەرگە شارائىت ھازىرلىغان.ئەڭ دەسلەپ ئانادولۇ، كەڭ مەنىسى بىلەن شەرقى تراكىيا ۋە بالقانلارنىڭ تۈرك ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلاملىشىشىغا ئۇرۇن ھازىرلاپ بەرگەن.68 تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە ۋە ئىدىيە، قاراشلىرى بىلەن ئۆز زامانىدىلا ئەمەس بۈگۈنكى كۈنىمىزدىمۇ تەسىرگە ئىگە ئەھمەد يەسەۋىي، تۇغۇلغانلىقىنىڭ 900 ـ يىلىغا ئۇدۇل كەلگەن 1993 ـ يىلىنىڭ «ئەھمەد يەسەۋىي يىلى» دەپ ئېلان قىلىنىشى ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتلىك بىر ئىش ھېسابلىنىدۇ.

نەقىل ۋە ئىزاھلار

1 ئەھمەد يەسەۋىينىڭ تۇغۇلغان يىلىنى ئېنىق بىلگىلى بولمىسىمۇ لېكىن ئۇنىڭغا نىسبەت بېرىلگەن پەيقىرنامە ناملىق رىسالىدە كۆرسىتىلگەن يەتمىش ئۈچ يىل ياشىغانلىقى، 1166 ـ يىلى ۋاپات بولغانلىقى قاتارلىق ئۇچۇرلارغا

ئاساسلانغىنىمىزدا ئۇنىڭ 1093 ـ يىلى تۇغۇلغانلىقىنى قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ. (قاراڭ: ھاياتى بىجە، ئەھمەد يەسەۋي، دىۋانى ھېكمەت، ئەنقەرە 1993 ـ يىل.). 1993 ـ يىلىنىڭ تۈركىيەدە ئەھمەد يەسەۋي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 900 ـ يىلى دەپ ئېلان قىلىنىشىمۇ بۇ قاراشقا تايانغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە باشقا بىر قاراش: 1041 ـ يىلى تۇغۇلغان دېگەن قاراشتۇر. (مۇھەممەد رەھىم جارمۇھەممەد ئۇلى،«خوجا ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ھاياتى ھەققىدىكى يېڭى دەلىللەر ۋە ئۇنىڭ رىسالە ناملىق تۇنۇلمىغان ئەسىرىنىڭ ئىلمى قىممىتى» ، ئەھمەد يەسەۋي خەلقئارالىق ئىلمى مۇھاكىمە يىغىندا ئوقۇلغان ماقالىلەر، 16 ـ بەت، 1992 ـ يىل ئەنقەرە.) 2 فۇئاد كۆپرۈلۈ، ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى "ئەھمەد يەسەۋي" ئىستانبۇل 1975 ، 1 ـ توم 210 ـ بەت. 3 چىمكەنتكە 7 كىلومىتىر، يەسى (تۈركىستانغا) 157 كىلومىتىر يىراقلىقتا. ئىسفىجاب ۋە ئاقشەھەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 4 كەمال ئەرئارسلان، "ئەھمەد يەسەۋي" ديانەت ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى، ئىستانبۇل، 1989 ـ يىل، 2 ـ توم، 159 ـ 160 ـ بەتلەر. 5 ئۇنىڭ بۇ شەكىلدە "خوجا" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇشى ئىلمي تەبىقىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. (ئىرفان گۈندۈز، "ئەھمەد يەسەۋىينىڭ تەرىقەت ۋە ئىرشات ئىدىيىسى" يەسەۋيلىك ھەققىدە مەلۇمات، ئەنقەرە 1993 ـ يىل، 192 ـ بەت. 6 ئانىسى، ئائىشە (قاراچاچ) دېگەن نام بىلەنمۇ مەشھۇر. (ھاياتى بىجە، ئەھمەد يەسەۋي، دىۋانى ھېكمەت، ئەنقەرە 1993 ـ يىل.) 7 كەمال ئەرئارسلان، يەسەۋيلىك ھەققىدە مەلۇمات، ئەنقەرە 1998 ـ يىل، 80 ـ بەت. 8 يۇقارقى ئەسەر. 9 كەمال ئەرئارسلان، "ئەھمەد يەسەۋي" ديانەت ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى، 2 ـ توم 160 ـ بەت. 10 كەمال ئەرئارسلان، ئەھمەد يەسەۋي، دىۋانى ھېكمەتتىن ئۆزۈندىلەر، ئەنقەرە 1991 ـ يىل، 8 ـ 9 ـ بەتلەر؛ ھاياتى دەۋەلى، ئەھمەد يەسەۋي، ئىستانبۇل، 199 ـ يىل، 18 ـ 19 ـ بەتلەر. 11 فۇئاد كۆپرۈلۈ، ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى، "ئەھمەد يەسەۋي" 1 ـ توم، 210 ـ بەت. 12 كەمال ئەرئارسلان 504\1110 ـ يىلىنى قوبۇل قىلىدۇ. 13 كەمال ئەرئارسلان، يەسەۋيلىك ھەققىدە مەلۇمات. 14 كەمال ئەرئارسلان، "ئەھمەد يەسەۋي" ديانەت ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى، 2 ـ توم 160 ـ بەت. 15 فۇئاد كۆپرۈلۈ، ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى، "ئەھمەد يەسەۋي" 1 ـ توم، 210 ـ بەت. 16 كەمال ئەرئارسلان، يەسەۋيلىك ھەققىدە مەلۇمات؛ دەۋەلى، ئوخشاش ئەسەر. 17 مۇھەممەد رەھىم جارمۇھەممەد ئۇلى،«خوجا ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ھاياتى

ھەققىدىكى يىگى دەلىللەر ۋە ئۇنىڭ رىسالە ناملىق تونۇلمىغان ئەسىرىنىڭ ئىلمى قىممىتى» ، ئەھمەد يەسەۋىي خەلقئارالىق ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ماقالىلەر، 16 ـ بەت، 1992 ـ يىل ئەنقەرە. 18 ئەمەل ئەسىن، ئەھمەد يەسەۋىي كۇللىيەسى، دىيانەت ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى، ئىستانبۇل،1989 ـ يىل، 2 ـ توم 162 ـ بەت. 19 كەمال ئەرئارسلان، "ئەھمەد يەسەۋىي" دىيانەت ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى، 2 ـ توم 161 ـ بەت. 20 كەمال ئەرئارسلان، "دىۋانى ھېكمەت" دىيانەت ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى، ئىستانبۇل، 1994 ـ يىل، 9 ـ توم 429 ـ بەت. 21 ھاياتى بىجە، ئەھمەد يەسەۋىي، دىۋانى ھېكمەت، ئەنقەرە 1993 ـ يىل. 22 فۇئاد كۆپرۈلۈ، تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى مۇتەسەۋۋۇپلار، 4 ـ نەشرى، ئەنقەرە، 1981 ـ يىل، 125 ـ بەت. 23 كەمال ئەرئارسلان، "ئەھمەد يەسەۋىي" دىيانەت ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى، 2 ـ توم 161 ـ بەت. 24 كەمال ئەرئارسلان، ئەھمەد يەسەۋىي، دىۋانى ھېكمەتتىن ئۆزۈندىلەر، ئەنقەرە 1991 ـ يىل، 37 ـ 38 ـ بەتلەر؛ يەنە قاراڭ: فۇئاد كۆپرۈلۈ، تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى مۇتەسەۋۋۇپلار، 4 ـ نەشرى، ئەنقەرە، 1981 ـ يىل، 145 ـ 146، 149 ـ 155 ـ بەتلەر. 24 دەۋەلى، يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، 35 ـ بەت. بۇ ھەقتىكى باشقا قاراشلار ئۈچۈن قاراڭ: كەمال ئەرئارسلان، يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، 93 ـ بەت. 26 يۈسۈف ئازمۇن، خوجا ئەھمەد يەسەۋىي، دىۋانى ھېكمەت، ئىستانبۇل 1994 ـ يىل. 27 ئىبراھىم ھەققۇلى، ئەھمەد يەسەۋىي ھېكمەتلىرى، تۈركچىگە ئەرخان سەزائىي توپلۇ، مىللى مائارىپ نەشرىياتى ئىستانبۇل، 1995 ـ يىل. 28 كەمال ئەرئارسلان، يەسەۋىينىڭ پېقىرنامىسى، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۈلۈمى ژورنىلى، 1977 ـ يىل، 22 ـ توم، 45 ـ 120 ـ بەت. 29 مۇھەممەد رەھىم جارمۇھەممەد ئوغلى،«خوجا ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ھاياتى ھەققىدىكى يىگى دەلىللەر ۋە ئۇنىڭ رىسالە ناملىق تونۇلمىغان ئەسىرىنىڭ ئىلمى قىممىتى» ، ئەھمەد يەسەۋىي خەلقئارالىق ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ماقالىلەر، 13 ـ 20 ـ بەتلەر، 1992 ـ يىل ئەنقەرە. 30 رىۋايەتلەرگە قارىغىنىمىزدا ئەھمەد يەسەۋىي ئۆزى ئويغان قوشۇقلارنى خورجۇنغا سېلىپ ئۆكۈزگە ئارتىپ ئۆكۈزنى بازارغا ھەيدىۋېتەرمىش. بازاردا قوشۇق ئالىدىغانلار قوشۇقنى ئېلىپ خورجۇنغا پۇل تاشلاپ قويارمىش. ئەگەر قوشۇقنى ئېلىپ پۇلىسىنى بەرمىگەنلەر بولسا ئۆكۈز ئۇ كىشىنىڭ كەينىگە كىرىۋالارمىش. (كەمال ئەرئارسلان، يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، 84 ـ بەت.) 31 كەمال ئەرئارسلان، "ئەھمەد

يەسەۋىي" دىيانەت ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى، 2-توم 160-161-بەتلەر. 32
ئەدھەم جەبەجى ئوغلى، "خوجا ئەھمەد يەسەۋىي" ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى
ئىلاھىيەت فاكۇلتېتى ژورنىلى، 1993-يىل، 34-توم. 92-بەت. 33 كەمال
ئەرئارسلان، يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، 82-بەت. 34 كەمال ئەرئارسلان،
"ئەھمەد يەسەۋىي" دىيانەت ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى، 2-توم 161-بەت. 35
ھاياتى بىجە، ئەھمەد يەسەۋىي، دىۋانى ھېكمەت، ئەنقەرە 1993-يىل. 36
نامىق كەمال زەيبەك، يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات. 37 كەمال ئەرئارسلان،
يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، 86-بەت. 38 يۇقارقى ئەسەر، 88-90-بەتلەر.
39 كەمال ئەرئارسلان، يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، 94-بەت. 40 دەۋەلى،
يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، 48-49-بەتلەر. 41 ئىرفان گۈندۈز، "ئەھمەد
يەسەۋىينىڭ تەرىقەت ۋە ئىرشات ئىددىيىسى" يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات،
ئەنقەرە 1993-يىل، 190-بەت. 42 فۇئاد كۆپرۈلۈ، ئوسمانلىي دۆلتىنىڭ
قۇرۇلۇشى، ئەنقەرە، 1994-يىل،98-بەت. 43 ئەدھەم جەبەجى ئوغلى، "خوجا
ئەھمەد يەسەۋىي" ئەنقەرە ئۇنىۋېرستىتى ئىلاھىيەت فاكۇلتېتى ژورنىلى، 1993-
يىل، 34-توم. 93-بەت. 44 ئىرفان گۈندۈز، "ئەھمەد يەسەۋىينىڭ تەرىقەت ۋە
ئىرشات ئىددىيىسى" يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، ئەنقەرە 1993-يىل، 190-
بەت. 45 فۇئاد كۆپرۈلۈ، تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى مۇتەسەۋۋۇپلار، 4-نەشرى،
ئەنقەرە، 1981-يىل، 156-بەت. 46 ياشار نۇرى ئۆزتۈرك، تەسەۋۋۇپ روھى ۋە
تەرىقەتلەر، ئىستانبۇل 1992-يىل. 231-233-بەتلەر. 47 ئىرفان گۈندۈز،
"ئەھمەد يەسەۋىينىڭ تەرىقەت ۋە ئىرشات ئىددىيىسى" يەسەۋىيلىك ھەققىدە
مەلۇمات، ئەنقەرە 1993-يىل، 190-بەت. 48 كەمال ئەرئارسلان، ئەھمەد
يەسەۋىي، دىۋانى ھېكمەتتىن ئۈزۈندىلەر، ئەنقەرە 1991-يىل، 37-38-بەتلەر؛
فۇئاد كۆپرۈلۈ، تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى مۇتەسەۋۋۇپلار، 4-نەشرى، ئەنقەرە
1981-يىل. 49 ئەھمەد ياشار ئوجاك "تۈرك دۇنياسىدا ئەھمەد يەسەۋىي،
يەسەۋىيلىكنىڭ تارقىلىشى ۋە تەسەۋۋۇپنىڭ كۆنتەرتىپكە كىلىشى" ئەھمەد
يەسەۋىي خەلقئارا ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ماقالىلەر، ئەرجىيەس
ئۇنىۋېرستىتى، قەيسەرى، 1993-يىل، 299-306-بەتلەر. 50 ھاياتى بىجە،
ئەھمەد يەسەۋىي، دىۋانى ھېكمەت، ئەنقەرە 1993-يىل. 51 يۇقارقى ئەسەر. 52
فۇئاد كۆپرۈلۈ، تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى مۇتەسەۋۋۇپلار، 4-نەشرى، ئەنقەرە،
1981-يىل، 108-109-بەت. 53 ھاياتى بىجە، ئەھمەد يەسەۋىي، دىۋانى

ھېكمەت، ئەنقەرە 1993-يىل. 54 ياشار نۇرى ئۆزتۈرك، تەسەۋۋۇپ روھى ۋە تەرىقەتلەر، ئىستانبۇل 1992-يىل. 234-235-بەتلەر. 55 ئەھمەد ياشار ئوجاك "تۈرك دۇنياسىدا ئەھمەد يەسەۋىي، يەسەۋىيلىكنىڭ تارقىلىشى ۋە تەسەۋۋۇپنىڭ كۈنتەرتىپكە كىلىشى" ئەھمەد يەسەۋىي خەلقئارا ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ماقالىلەر، ئەرجىيەس ئۇنىۋېرسىتېتى، قەيسەرى، 1993-يىل، 301-بەتلەر. 56 دەۋەلى، يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، 42-بەت. 57 ئەھمەد ياشار ئوجاك "تۈرك دۇنياسىدا ئەھمەد يەسەۋىي، يەسەۋىيلىكنىڭ تارقىلىشى ۋە تەسەۋۋۇپنىڭ كۈنتەرتىپكە كىلىشى" ئەھمەد يەسەۋىي خەلقئارا ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ماقالىلەر، ئەرجىيەس ئۇنىۋېرسىتېتى، قەيسەرى، 1993-يىل، 302-بەتلەر. 58 ئەھمەد ياشار ئوجاك، ئانادولۇ تەسەۋۋۇپىدا ئەھمەد يەسەۋىي ۋە يەسەۋىيلىك، يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، 331-بەت. 59 ياشار نۇرى ئۆزتۈرك، تەسەۋۋۇپ روھى ۋە تەرىقەتلەر، ئىستانبۇل 1992-يىل. 234-235-بەتلەر. 60 دەۋەلى، يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، 42-بەت. ئەلى ئاقتاننىڭ كۆرسەتكىنىگە ئوخشاش ئوسمانلى تارىخچىلىرىدىن مۇستافا ئەلى ئەفەندىنىڭ كۈنھۇل ئەخبار ناملىق كىتاۋىدىمۇ مۇشۇنداق قەيت قىلىنغان. ئەمما ئەلى ئاقتان بۇنى قوبۇل قىلمايدۇ. (قاراڭ: ئەلى ئاقتان، "كۈنھۇل ئەخبارغا ئاساسەن خوجا ئەھمەد يەسەۋىي ۋە ئانادولۇدىكى ئۇرۇنباسارلىرى" ئەھمەد يەسەۋىي خەلقئارالىق ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ماقالىلەر، ئەرجىيەس ئۇنىۋېرسىتېتى، قەيسەرى، 1993-يىل، 14-بەت). يەنە بۇ ھەقتە كەڭ دائىرلىك مەلۇماتقا ئېرىشمەكچى بولسىڭىز قاراڭ: فۇئاد كۆپرۈلۈ، تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى مۇتەسەۋۋۇپلار، 4-نەشرى، ئەنقەرە، 1981-يىل، 48-54-بەت؛ ئەھمەد ياشار ئوجاك، ھاجى بەكتاشى ۋەلى، دىيانەت ئىسلام ئېنسىكلوپېدىسى، ئىستانبۇل 1996-يىل. 14-توم، 457-458. 61 مۈرسەل ئۆزتۈرك، ئەھمەت يەسەۋىي، ھاجى بەكتاشى ۋەلى ۋە يۈنۈس ئەمرە زەنجىرى، يەسەۋىيلىك ھەققىدە مەلۇمات، 222-بەت. 62 ئايخان پالا، يەسەۋىيلىكتىن بەكتاشىلىققىچە تۈرك مۇسۇلمانلىقى، يەسەۋىيلىكتىن مەلۇمات، 235-بەت. 63 بۇ ھەقتە قارالسۇن: مۇستافا تاتجى، ئەھمەد يەسەۋىي، ھاجى بەكتاشى ۋەلى ۋە يۇنۇس ئەمرەدىكى "تۆ ئىشىك، قىرىق ماقام" يەسەۋىيلىكتىن مەلۇمات، 238-245-بەتلەر. 64 بۇ ھەقتە قارالسۇن: ئەلى يىلماز، "ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ھېكمەتلىرى بىلەن يۇنۇس ئەمرىنىڭ شېئىرلىرىدىكى تەسەۋۋۇپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوخشاشلىقلار،" ئەھمەد

يەسەۋىي خەلقئارالىق ئىلمى مۇھاكىمە يىغىندا ئوقۇلغان ماقالىلەر، 1993-يىل. 65 ئىرەنە مەلىكوف، "ئەھمەد يەسەۋىي ۋە تۈركلەردە ئىسلامىيەت" ئەھمەد يەسەۋىي خەلقئارالىق ئىلمى مۇھاكىمە يىغىندا ئوقۇلغان ماقالىلەر،1992-يىل. 66 فۇئاد كۆپرۈلۈ، تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى مۇتەسەۋۋىپلار، 4-نەشرى، ئەنقەرە، 1981-يىل، 46-55-بەتلەر؛ مۇستافا ئەكىنجىكلى، "ئەۋلىيا چەلەبى ساياھەتنامىسىدە يەسەۋىيلىك" قەيسەرى 1993-يىل، 115-118-بەتلەر. 67 ئەھمەد ياشار ئوجاك "تۈرك دۇنياسىدا ئەھمەد يەسەۋىي ۋە يەسەۋىيلىكنىڭ تارقىلىشى ۋە تەسەۋۋۇپنىڭ كۆنتەرتىپكە كىلىشى" ئەھمەد يەسەۋىي خەلقئارا ئىلمى مۇھاكىمە يىغىندا ئوقۇلغان ماقالىلەر، ئەرجىيەس ئۇنىۋېرستىتى، قەيسەرى، 1993-يىل، 303-بەتلەر. 68 ئانادولۇنىڭ تۈركلىشىشى ھەققىدە قارالسۇن: مۇجگان جۇمبۇر، "ئەھمەد يەسەۋىينىڭ، ئاھى ۋە غازىلىرى ئارقىلىق ئانادولۇنىڭ تۈركلىشىشىدىكى ئورنى" ئەھمەد يەسەۋىي خەلقئارا ئىلمى مۇھاكىمە يىغىندا ئوقۇلغان ماقالىلەر، ئەرجىيەس ئۇنىۋېرستىتى، قەيسەرى، 1993-يىل، 63-68-بەتلەر.

مەنبە: تۈركلەر ئىنسىكلوپېدىيىسى 5-توم